

بررسی مفهوم توکل و آثار آن بر زندگی اجتماعی انسان‌ها

_____ مرضیه بهشتی^۱ - ریحانه نودهی^۲ _____

چکیده

یکی از ابعاد گسترده دین اسلام مسئله توکل است. توکل یا اتکال به خداوند، جزء پایه و اساس شریعت اسلام است که بسیار هم بر آن تأکید شده و تأثیر عمیقی هم بر زندگی ما دارد. به نظر می‌رسد توکل جنبه اعتقادی دارد، اما از آنجا که رفتار انسان مؤمن از باورهای وی سرچشمه می‌گیرد، توکل به خداوند نه تنها دارای بُعد ذهنی که دارای بُعد عینی و آثار بیرونی نیز هست. مقاله حاضر، با مراجعه به آیات و روایات برای رسیدن به آثار توکل از روش اسنادی استفاده کرده است. ابتدا به بررسی مفهوم و تعریف توکل پرداخته شده و سپس آثار اجتماعی آن از جمله برقراری امنیت اجتماعی، ایجاد آرامش و امنیت روانی و تقویت اعتماد در میان اعضای جامعه بررسی شده است.

کلید واژه‌ها: توکل، امنیت اجتماعی، آرامش و امنیت روانی، اعتماد اجتماعی، انسجام و همبستگی، همدلی، مسئولیت‌پذیری، تعهد اجتماعی.

مقدمه

در مسئله نقش اسباب و نیز عوامل و نیز نقش انسان در زندگی خویش، همانند هر امر

۱. کارشناسی پژوهشگری.

soghra.nodehi@ut.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد مدیریت توسعه، نویسنده مسئول.

دریافت: ۱۳۹۵/۸/۲۳ - پذیرش: ۱۳۹۶/۳/۳.

دیگری، افراط و تفریط‌هایی صورت گرفته است. برخی مانند عارفان صوفی به طور کامل منکر نقش اسباب ظاهری و باطنی و تلاش انسانی می‌شوند و آن را به کلی در تحقق هر چیزی بی‌تأثیر می‌دانند. (جام، ۱۳۶۸: ۱۶۲). از سوی دیگر برخی اندیشمندان اجتماعی، مانند آگوست کنت، دورکیم و مارکس، به انسان و جامعه چنان بها و ارزش می‌دهند که در اصل منکر تاثیرگذاری خداوند به طور مستقیم یا غیرمستقیم می‌شوند (کوزر، ۱۳۷۸: ۲۰۰). این تفکر به ویژه در میان کسانی که خداوند را تنها در نقش آفریدگاری و خالق بودن تجسم می‌کنند به شدت رواج دارد و بی‌توجه به نقش پروردگاری و ربوبیت خداوندی، همه چیز را به اسباب نسبت می‌دهند (کانت، ۱۳۸۴: ۲۰۵).

یکی از ابعاد گسترده دین اسلام مسئله توکل است. توکل یا اتکال به خداوند، جزء پایه و اساس شریعت اسلام است که بسیار هم بر آن تأکید شده و بر اساس روایات موجود تأثیر عمیقی هم بر زندگی ما دارد.

معنای توکل این نیست که انسان از وسائل و اسباب پیروزی‌ای که خداوند در اختیار او گذاشته است، صرف نظر کند و به دست‌های خدا چشم بدوزد (نراقی، ۱۳۶۲: ۱۸۳). یا اینکه تنها به اسباب توجه نموده، از لطف و احسان خدا غافل باشد و به جای توکل بر خداوند به چیزهایی مانند قدرت، ثروت و منزلت خود تکیه زند.

مشتقات توکل در ۴۸ آیه از ۲۷ سوره و ۷۰ مرتبه در قرآن تکرار شده (تفلیسی، ۱۳۷۱: ۳۰۸) و کتب تفسیری معتبر در میان شیعه (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۱۱۹ / ۵)؛ (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۳ / ۴۳۴) و سنی (استرآبادی، بی‌تا: ۱۶ / ۱۷۹)؛ (ابوحیان، ۱۴۱۳: ۲ / ۲۶۶)؛ از جنبه‌های گوناگون به مسئله توکل پرداخته‌اند. به نظر می‌رسد انسان در همه امور می‌تواند به خدا توکل کند و خداوند را وکیل خود گرداند؛ اما برخی امور به صورت مشخص به عنوان اموری که مؤمنان بدان توکل کرده و یا خداوند از مؤمنان خواسته است که در آن موارد توکل کنند بیان شده است. به استناد تفاسیر شیعی و سنی این امور عبارت‌اند از: اصلاحات اجتماعی (هود / ۸۸) (طیب، ۱۳۷۸: ۷ / ۱۰۸)، تبلیغ (یونس / ۷۱) (همان، ۶ / ۴۲۸)؛ طباطبایی، ۱۳۶۳: ۱۰ / ۱۰۲)، صبر و تحمل در برابر فشارها و

تحریکات دشمن (ابراهیم / ۹-۱۲) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۷ / ۴۷۴)، تصمیم‌گیری‌های حساس و مهم و اعمال مدیریت اجتماعی (آل عمران / ۱۵۹) (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۳ / ۲۵۴)، دفع توطئه و تاکتیک‌های جنگی دشمن (نساء / ۸۱؛ ابراهیم / ۹-۱۲) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۷ / ۴۷۴)، جهاد با دشمنان (آل عمران / ۱۲۲) (مصطفوی، ۱۳۸۲: ۹ / ۹۱)، جنگ روانی و شایعه‌سازی دشمنان (آل عمران / ۱۲۲-۱۲۳) (ذکاوتی، ۱۳۸۳: ۷۲)، روزی (طلاق / ۲-۳) (استرآبادی، بی‌تا: ۱ / ۹۷)، شرک‌ستیزی (هود / ۵۵-۵۷) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۳ / ۸)، دعا (ممتحنه / ۴؛ یونس / ۸۴-۸۵) (طیب، ۱۳۷۸: ۱۲ / ۴۹) و صلح و تصمیم‌گیری درباره آن (انفال / ۶۱).

اینها نمونه‌هایی است که در قرآن به صراحت درباره وجوب توکل بر خداوند در آنها مطالب و دستورهایی وارد شده است، ولی این نمونه‌ها به عنوان بیان خاص است و انسان در همه امور خرد و کلان می‌تواند و باید به خداوند توکل کند، حتی در صورت بروز احساساتی مانند اضطراب. هرچند که در امور مهم و حساس به طور طبیعی این نیاز شدت می‌یابد.

درباره این آموزه دینی مطالعات و تحقیقات فراوانی صورت گرفته است؛ از جمله: ملکوتی‌نیا و نیکویی‌روزبانی (۱۳۹۳) به چگونگی تأثیر توکل در درمان حزن از منظر قرآن و حدیث پرداخته‌اند. اسماعیلی‌زاده و محدثی‌فر (۱۳۹۲) با بررسی نقش توکل و تأثیر آن بر کنترل متغیرهای رفتاری تصمیم‌گیران، توکل را در دستیابی به تصمیمات درست و منطقی تصمیم‌گیران تأثیرگذار می‌دانند.

مرور مطالعاتی که در حوزه توکل انجام گرفته، نشان می‌دهد که هریک از این مطالعات تنها بُعدی از این مفهوم را بررسی کرده‌اند، در صورتی که مقاله حاضر درصدد این بوده که با بهره‌گیری از متون و کتب دینی و آیات قرآنی، به بررسی تمام ابعاد این مفهوم گسترده بپردازد، تا بتواند به تأثیر آن بر زندگی انسان که موجودی اجتماعی و البته بسیار پیچیده است، پی ببرد.

تعریف توکل در منظومه فکری دینی

توکل به عنوان یکی از مفاهیم بلند و متعالی دینی تعریف‌های گوناگونی دارد: ابن منظور در کتاب *لسان العرب*، توکل را این‌گونه تعریف می‌کند: «در لغت به معنای واگذارن کار خویش به دیگری است و در اصطلاح قرآن و اخلاق به معنای اعتماد کردن و تفویض امور خود به خداوند قادر و متعال است. توکل به دو معنای ولایت‌پذیری و اعتماد کردن به دیگری [نیز] به کار رفته است» (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۸۱۷).

در تعریفی دیگر «توکل همان اعتماد بر خداوند تعالی در جمیع امور و تکیه بر اراده او و اعتقاد به مسبب‌الاسباب بودن خداوند است» (باقی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۹) در واقع منظور از توکل آن است که «انسان اعتقاد قلبی به خداوند داشته باشد و همه کارها را به حضرت حق واگذار نماید و از غیر او به طور کلی روگردان باشد» (فیض کاشانی، ۱۳۵۴: ۱/۳۹۷) توکل به خدا، اعتماد و تکیه به خدا و واگذار نمودن کار خویش به قادر علی‌الاطلاق و اطمینان به تدبیر اوست (حسینی دشتی، ۱۳۷۹: ۱/۵۵۱).

از تعاریف یادشده می‌توان چنین نتیجه گرفت که توکل نوعی رابطه فرد با خداوند است که در آن، با توجه به باوری که به قدرت، حکمت، رأفت و شفقت خداوند دارد، در همه حرکات و سکانات، حضور خدا را در نظر گرفته، و در تمام لحظات برای موفقیت خود از او یاری می‌طلبد. فرد متوکل ضمن استفاده از اسباب و علل مادی و غیرمادی، توفیق رسیدن به نتیجه را مشروط به مشیت الهی دانسته، ضمن اسناد امور و اتفاقات جهان به خواست خداوندی، برای دستیابی به نتیجه به خدا تکیه می‌کند و اطمینان دارد که خواست خداوند در جهت خیر و صلاح اوست.

آثار توکل به خدا

یافته‌های پژوهشی در متون دینی نشان می‌دهد که انسان متوکل شخصی است آراسته به مکارم اخلاق، امین و مورد اعتماد، خویشتن‌دار و پایبند به پیمان‌ها و وعده‌ها؛ فردی که به دیگرانسان‌ها به سبب اعتماد به خداوند، به دیده خوش‌گمانی و اعتماد می‌نگرد و ترسی از نتیجه کار ندارد. به نظر می‌رسد توکل جنبه اعتقادی دارد، اما از آنجا

که رفتار انسان مؤمن از باورهای وی سرچشمه می‌گیرد، توکل به خداوند نه تنها دارای بُعد ذهنی که دارای بُعد عینی و آثار بیرونی نیز هست. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در متون دینی، می‌توان آثار اجتماعی توکل را بدین‌گونه دسته‌بندی کرد:

۱- مسئولیت‌پذیری و تعهد اجتماعی

احساس مسئولیت پیش‌زمینه مفهومی برای رفتارهای اجتماعی مطلوب است. نسبت دادن مسئولیت موجب بروز واکنش‌های عاطفی می‌شود که خود عامل اصلی رفتارهای اجتماعی مثبت است (بیرهوف، ۱۳۸۷: ۲۲۹).

مسئولیت اجتماعی دو معنا دارد: حصول اطمینان از رفاه دیگران در زندگی روزمره (بخش توجه به دیگران) و پیشروی به سوی نیل به هدف‌های فردی بدون نادیده گرفتن و زیر پا گذاشتن انتظارات بر حق دیگران (بخش هماهنگی بین فردی). بخش اول مربوط به همدلی است، در حالی که بخش دوم با احساس گناه در ارتباط است. همدلی و احساس گناه، جوهر و اساس انگیزه‌های مثبت اجتماعی هستند (همان، ۳۰۴).

پذیرش هرگونه مسئولیتی در صورتی امکان‌پذیر است که فرد یا جامعه از رشد لازم برای پذیرش مسئولیت و به انجام رساندن آن برخوردار باشند. (وطن دوست، ۱۳۸۷/۷۱).

ریشه مسئولیت اجتماعی را شاید بتوان در پیش شرط بودن آن در ایجاد و رشد استقلال فردی دانست؛ امری که این امکان را برای شخص فراهم می‌کند که به ادراک نفس و خودشناسی دست یابد. در یک جامعه پیچیده افرادی که دارای استقلال فردی هستند و اهدافی را دنبال می‌کنند که از ساختار ذهنی آنان درباره واقعیات سرچشمه می‌گیرد، موفق‌تر از کسانی هستند که به سادگی خود را به دست شرایط می‌سپارند. در واقع اگر شخصی بر اساس نظام کنترل نفس و مسئولیت عمل کند، می‌تواند قابلیت‌های خود را بهتر و مؤثرتر به کار گیرد (بیرهوف، ۱۳۸۷: ۲۲۷).

انسان متوکل از آنجا که تنها در برابر خداوند احساس مسئولیت می‌کند، اگر برای

دیگران قدمی بردارد نه به عنوان یک وظیفه اخلاقی، بلکه به عنوان یک دستور الهی است. همچنین «از دیدگاه اسلام هر انسان هم مسئول خود و هم مسئول دیگران است؛ زیرا به کار خود ارزش می دهد و آن را خوب- بهنجار- می داند و از این رو دیگران را نیز به انجام آن دعوت می کند. در واقع هر فردی در جهان، مسئول خود و دیگران است» (مطهری، ۱۳۶۳: ۱۰۱). مکتب اسلام مسئولیت انسان را فراگیر و چندسویه می داند: هم الهی و هم انسانی- چه فردی و چه اجتماعی- و حتی از مسئولیت انسان نسبت به طبیعت نیز غافل نیست (وطن دوست، ۱۳۸۷: ۷۱/۱).

مسئولیت هایی که خداوند برای انسان مؤمن و متوکل قرار داده و او را به رعایت آنها واداشته گاه فردی است و گاه اجتماعی؛ از جمله می توان به مسئولیت های هدایتی (امر به معروف و نهی از منکر و...)، مالی و اقتصادی (وجوب خمس و زکات و حرمت احتکار و کم فروشی و ربا و...)، فکری (ضرورت تعلیم و تربیت و گسترش علم، مشورت دهی و...) و مسئولیت هایی که بیشتر جنبه اجتماعی و همگانی دارد (حسن معاشرت، احترام به حقوق دیگران، اعتماد، عیادت و سرکشی از بیماران و محرومان جامعه و...) اشاره کرد (همان، ۷۹).

در نهایت می توان گفت که «یکی از ویژگی های رفتاری انسان متوکل که در قرآن و روایات از آن نام برده شده است وفای به عهد و مسئولیت پذیری است» (صادقیان، ۱۳۸۷: ۸۸). اگر انسان فعالیت های خود را براساس وظیفه انجام دهد و کارهای خود را به خداوند واگذارد، خداوند او را تحت حمایت خود قرار می دهد. نتیجه فردی این باور، توکل و اعتماد بر خداست و نتیجه اجتماعی آن، تلاش افراد جامعه اسلامی برای ساختن جامعه ای بهتر در سایه عنایت و توکل بر خداوند است و این کوشش برخاسته از تکیه گاه استواری است که هیچ شکستی در آن راه ندارد.

۲- برقراری امنیت اجتماعی

امنیت از نیازهای نخست و خواسته های به حق جامعه بشری به شمار می آید؛ چرا که در سایه امنیت، شکوفایی استعدادها، خلاقیت ها و رشد و بالندگی تمدن ها تحقق

می‌یابد و در نبود آن تمدن‌ها به زوال می‌گراید. برای آنکه بدانیم امنیت اجتماعی چگونه تحت تأثیر توکل بر خداوند به وجود می‌آید، ابتدا باید تعریفی دقیق و علمی از امنیت داشته باشیم.

امنیت یعنی در معرض خطر نبودن یا از خطر محافظت شدن. امنیت همچنین عبارت است از رهایی از تردید، آزادی از اضطراب و بیمناکی، داشتن اعتماد و اطمینان موجه و مستمر (گروسی، ۱۳۸۶: ۲۸). در واقع، امنیت فقدان هراس از ویرانی و تهدید ارزش‌های جامعه است. اگر امنیت اجتماعی را شامل تمهیداتی برای حفظ زندگی اعضای جامعه و سپس راه و روش زندگی آنان بدانیم، بنابراین می‌توان امنیت اجتماعی را رفع تهدید از عنصر اتصال دهنده اعضای جامعه به یکدیگر در نظر گرفت (کلاهیجان، ۱۳۸۲: ۱۳۹).

یکی از عواملی که باعث به وجود آمدن امنیت اجتماعی در جامعه می‌شود ایمان و توکل به خداست. آنگاه که ایمان حقیقی فراگیر شود و افراد در جامعه ایمانی استوار داشته باشند - لازمه ایمان استوار، توکل بر خداوند است (فیض کاشانی، ۱۳۴۲: ۴۷۰) - نه امنیت فردی و شخصی مردم تهدید می‌شود و نه امنیت فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی ایشان به خطر می‌افتد؛ زیرا مؤمن حقیقی دست، پا، زبان، شکم و شهوت خود را مهار می‌کند. نه اندیشه‌ای خلاف در سر می‌پروراند و نه تصمیم به کارهایی خلاف ارزش‌ها و هنجارهای دینی و اجتماعی جامعه خویش می‌گیرد. چنین انسانی همواره خود را در پیشگاه الهی حاضر می‌بیند و خداوند را ناظر و شاهد اعمالش می‌داند (نساء/ ۷۹؛ احزاب/ ۵۵). چنین انسانی هم از آرامش و امنیت روانی برخوردار است؛ زیرا خداوند او را از هربدی و دشمنی محفوظ می‌کند و هم با یاری خداوند بر همه مشکلات و سختی‌های زندگی اعم از اقتصادی، اجتماعی، خانوادگی و ... پیروز می‌شود.

۳- ایجاد انسجام و همبستگی در جامعه

جامعه‌شناسان طی سال‌های متمادی دلایل گوناگونی را برای ایجاد و حفظ انسجام اجتماعی ذکر کرده‌اند، به عنوان مثال دورکیم وجدان اجتماعی یا یکپارچگی اخلاقی

نیرومند میان اعضای جامعه را نشان دهنده سلامت اجتماعی و ضعف وجدان جمعی را نشانه کمبود به هم پیوستگی و یکپارچگی جامعه می‌داند. عده‌ای مانند مارکس، ستیزه را باعث انسجام و عده‌ای مانند مالدینوفسکی، تکالیف متقابل اعضای جامعه را دلیل همبستگی اجتماعی می‌دانند (کوزر، ۱۳۷۸: ۷۵).

دین اسلام دو عامل فطری بودن جمع‌گرایی و زندگی اجتماعی در انسان و نیاز متقابل انسان‌ها به یکدیگر را عامل انسجام و همبستگی اجتماعی می‌داند؛ عواملی که خود وابسته به تقسیم کار و استعدادهای گوناگونی است که خداوند برای بشر قرار داده است. (نوری، ۱۳۸۴: ۹۰) در یک جامعه اسلامی که اعضای آن را افراد مؤمن و متوکل تشکیل می‌دهند، عامل ایمان به خدا باعث پیوند هر چه بیشتر افراد جامعه می‌شود؛ زیرا در چنین جامعه‌ای علاوه بر روابط انسان با انسان، روابط انسان با خداوند نیز مطرح است. «رابطه انسان با خداوند را می‌توان زیربنای فکری و منطقی افراد جامعه اسلامی نامید و فکر و اراده انسان و محتوای باطنی اوست که می‌تواند روبنای جامعه را بسازد» (همان، ۲۹۲)

همچنین در جامعه اسلامی و فرهنگ قرآنی، نوعی برادری میان خانواده بزرگ اسلامی برقرار است که غیر از برادری خونی و برپایه مودت ایمانی و اصول اعتقادی می‌باشد و ارتباط الهی میان مؤمنان ایجاد می‌کند که برخورد و مناسبات میان مؤمنان نیز کاملاً ویژه و خاص باشد. در این برادری ایمانی، حقوق و وظایفی بر عهده دو طرف است که به وحدت و انسجام هر چه بیشتر جامعه کمک می‌کند. (اصفهانی، ۱۳۷۸: ۱۹۲).

بدین سان در جامعه دینی که زیربنای فکری و منطقی آن، رابطه انسان با خداوند است و رابطه فرد فرد جامعه بر اساس مودت ایمانی تعریف می‌شود، هر قدر ایمان و توکل افراد جامعه بیشتر باشد، زیربنای فکری جامعه مستحکم تر و پیوند افراد جامعه به هم نزدیک تر خواهد بود و این امر باعث انسجام و همبستگی روزافزون جامعه خواهد شد.

۴- تقویت اراده و افزایش استقامت در برابر مشکلات

توکل عاملی در جهت نفی مسئولیت‌ها، حرکت‌ها و تلاش‌ها نیست، بلکه به عکس

بدین علت که بیم و امید و دیگر عوامل سستی‌زا و وحشت‌آفرین را از قلب مؤمنان و متوکلان می‌زداید و چشم‌اندازی سرشار از امید از آینده‌ای پیروز می‌گشاید، آنان را با اتکا به منبعی دگرگون‌ناپذیر و پایدار، استواری و پابرجایی می‌بخشد و مصمم‌تر و قاطع‌تر به تلاش مستمر در زندگی فردی و اجتماعی وا می‌دارد (منذر، ۱۳۶۸: ۲۹).

تقویت اراده افراد جامعه موجب افزایش استقامت آنان می‌شود و «یکی از راه‌های مهم رسیدن به اهداف و موفقیت‌های فردی و اجتماعی، استقامت در برابر سختی‌ها و مخالفت‌هاست؛ زیرا هیچ مقصود و هدف پرارزشی بدون تحمل رنج نصیب کسی نمی‌شود. کسی که دارای روحیه قوی و اراده مقاوم باشد طولانی بودن راه رسیدن به هدف و خطرات و مشقتات راه را تحمل می‌کند» (صدر، ۱۳۷۷: ۴۶) «استقامت موجب می‌شود دوری راه و موانع بزرگ، همت و اراده شخص را تضعیف نکند» (آمدی، ۱۳۸۱: ۳۹۷).

از آنجا که رفتار ما نتیجه حالت روانی ماست، در مواقعی که روحیه‌ای نیرومند داریم رفتار و شیوه ارتباط ما متفاوت می‌شود. در واقع افرادی در اجتماع موفق می‌شوند که می‌توانند خود را در چنان حالت روحی قرار دهند که آن حالت به آنها قدرت و دلگرمی بدهد تا به اهداف خود دست یابند. ایمان و باور قلبی به خداوند و توکل بر او می‌تواند روحیه ما را تقویت سازد و به ما شهامت برداشتن قدم‌هایی را بدهد که سرانجام ما را به نتیجه برساند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷: ۱۴/۴۴۱-۴۴۳). در واقع در زمینه رفتار انسانی هیچ نیرویی برای هدایت انسان به سوی موفقیت، قوی‌تر از ایمان قلبی و توکل بر خداوند نیست.

۵- قاطعیت و قدرت در تصمیم‌گیری

توکل پایگاهی اعتقادی به ویژه در میان مسلمانان دارد و بعضی مدیران در تصمیم‌گیری‌های خود بسیار بدان تمسک می‌جویند. در اغلب اوقات تصمیم‌گیرنده در راه اخذ تصمیم به مدد و کمک و نقطه اتکایی نیاز دارد تا بدون هراس تصمیم لازم را اخذ کند. توکل این نقطه اتکا و قوت قلب را برای مدیران فراهم می‌کند. توکل به خداوند به عنوان «نشانه‌ای از ایمان فرد، باعث می‌شود که ترس و ضعف از مدیران دور شود»

(کاوایی، ۱۳۸۲: ۱۴).

توکل بر خدا، هوش و قدرت تفکر را می‌افزاید و روشن بینی خاصی به انسان می‌دهد؛ زیرا جدای از برکات معنوی این فضیلت اخلاقی، توکل سبب می‌شود که انسان در برابر مشکلات دستپاچه و وحشت زده نشود و قدرت بر تصمیم‌گیری را حفظ کند و نزدیک‌ترین راه درمان و حلّ مشکل را بیابد.

از این رو در حدیثی از امیرمؤمنان می‌خوانیم: «کسی که بر خدا توکل کند تاریکی شبهاست برای او روشن می‌شود، و اسباب پیروزی او فراهم می‌گردد و از مشکلات رهایی می‌یابد» (آمدی، ۱۳۸۱: ۵ / ۴۱۴).

۶- ایجاد زمینه انگیزش و پیشرفت و دستیابی به موفقیت در جامعه

فرهنگ و بستر موفقیت را «نیل رضایت بخش به هدف» تعریف کرده است. کوشش خلاق برای رسیدن به هدفی که به سبب نیازهای احساسی، آرزوها و استعدادهایمان برای ما اهمیت دارد، با خود خوشبختی و موفقیت به دنبال می‌آورد؛ زیرا طبق انتظار عمل کرده است. انسان به طبیعت خود موجودی هدف جوست و چون با این ویژگی آفریده شده، نمی‌تواند خوشبخت باشد مگر آنکه آن طور که قرار است و برای آن ساخته شده - هدف جویی - عمل کند. بدین سان موفقیت و خوشبختی واقعی نه تنها به اتفاق حرکت می‌کنند، بلکه بردیگری می‌افزایند (مالتز، ۱۳۷۹: ۲۰).

میزان موفقیت هر شخص را باید با توجه به برنامه‌ریزی، تلاش، تدبیر، پشتکار و شکیبایی‌اش بررسی کرد؛ یعنی انسان در حل و فصل مشکلات زندگی‌اش با در نظر گرفتن اراده قادر متعال باید نیروی فکری و جسمی خود را به کار گیرد و از وسایل لازم نیز بهره‌گیرد و با افراد آگاه مشورت کند، سپس عمل کند و توکل بر خداوند را مشرف بر این مجموعه دانسته، در توفیق خود، خدا را مؤثر بداند (نوری، ۱۳۸۴: ۴۳۰).

بدین سان اگر کسی با اندیشه و کار درست حرکتش را آغاز کند و به خدا نیز خالصانه توکل داشته باشد از شرور شیاطینی که در راهش کمین کرده‌اند در امان خواهد ماند (نحل / ۹۹-۱۰۰). در چنین دیدگاهی که انسان تلاش می‌کند و تمام سرنوشت خود را در

ید قادر متعال می بیند، شکست هم عین پیروزی است؛ زیرا خداوند بهترین وکیل و کارگزار برای بندگان خویش است.

۷- بالا رفتن سطح همدلی اجتماعی

محبتی که در قرآن کریم بازگوشده دوگونه است: محبت و دلبستگی به خداوند و محبت و دلبستگی به دنیا.

محبت و علاقه انسان ها را می توان جزء محبت و دلبستگی به خداوند دانست؛ زیرا این امر مقتضای حب الهی است. اصل و اساس محبت همان حب الهی است و حب انسانی همان محبت مربوط به خدا و از طریق اوست که عبارت از الفت و مودت و رحمت می باشد (شرفاوی، ۱۳۶۳: ۳۵۸)؛ چنان که خداوند در آیات قرآن (آل عمران/ ۱۰۳؛ روم/ ۳؛ طه/ ۳۹؛ حجرات/ ۷) آن را برای مسلمانان تبیین کرده است.

محبت با چنین مفهومی عبارت از غنی ساختن روابط انسانی و تأمین سلامت جامعه و تعاون و همیاری، صلاح و نیکی و الفت و برادری و اعتماد میان مردم و مودت و رحمت در میان خویشان و خانواده هاست (شرفاوی، ۱۳۶۳: ۳۵۸). در واقع می توان چنین گفت که محبت یک هدف والای اخلاقی است و علاوه بر آن یکی از بنیان های دینی به شمار می آید. محبت و علاقه راستین تنها زمانی توجیه پذیر است که برای محبوب حقیقی (خداوند متعال) و از ناحیه او و به مدد او باشد. چنین حب و علاقه ای است که امید، امنیت، اعتماد و آرامش را در آدمی زنده می کند.

حب و دوستی خدای متعال و دلبستگی به خداوند راهی است به طرف ایشار و گذرگاهی است به سوی احسان و بخشش و اعتماد و مسیری است فراسوی محبت و مهر و رأفت که قلب های مؤمنان در مسیر آن سامان می یابد و نفس ها با نور ایمان و توکل سرشار می شود.

۸- ایجاد آرامش و امنیت روانی در جامعه

یکی از عوامل اضطراب و نگرانی انسان، کارهای مهم و سرنوشت ساز است.

هنگامی که شخص می‌خواهد به کاری ویژه که در زندگی‌اش جایگاهی مهم دارد، اقدام نماید، چون انجام آن ثمرات مثبتی در زندگی‌اش دارد و از سوی دیگر انجام ندادنش ضرر قابل توجهی دارد، در انجام آن دچار تردید و دلهره می‌شود. انسان در این مواقع به دنبال تکیه‌گاهی مورد اعتماد است تا او را در انجام رساندن آن کار، یار و پشتیبان باشد. با این کار قلبش آرام می‌گیرد، نیرویی دوچندان پیدا می‌کند و از نگرانی رها می‌شود.

توکل از آموزه‌هایی است که تأثیر شگرفی بر سلامت روان انسان دارد. توکل به انسان جرئت اقدام و عمل می‌دهد و بازدارنده‌های رفتاری را از میان برمی‌دارد. قرآن می‌فرماید: «آنگاه که عزم کردی و تصمیم گرفتی، به خدا توکل کن و کار خود را دنبال نما» (آل عمران / ۱۵۹) بر این اساس، هم حرکت و تلاش انسان لازم است و هم از آنجا که بر خدا اعتماد می‌کند کار را با اطمینان بیشتری انجام می‌دهد.

شایسته است بنده خدا در همه امور زندگی به خدا تکیه کند و او را وکیل خود قرار دهد تا خواسته‌هایش بدون هیچ اضطراب و تشویش خاطر تأمین گردند. توکل از حیث روانی، پشتیبان قدرتمندی برای انسان در حل مشکلات است. هر فردی برای تأمین نیازهای خود چند راه در پیش دارد: تنها به نیروی خویشتن اعتماد کند؛ به دیگران اعتماد کند و به کمک آنان چشم بدوزد؛ نقطه اتکای خویش را خداوند قرار دهد و از غیر چشم‌پوشد.

از میان راه‌های مزبور، راه دوم، که انسان دیگران را برای خود به عنوان تکیه‌گاهی مطمئن برگزیند، نه تنها از دیدگاه دین مذموم است، بلکه از دید روان‌شناختی نیز شیوه‌ای ناپسند و نابخردانه می‌باشد؛ چه آنکه انسان سربار و انگل جامعه باری می‌آید و اگر این روش ادامه یابد به تدریج استقلال فردی از او سلب می‌شود و به احساس بی‌هویتی و ناتوانی از انجام هر کاری و چه بسا به درماندگی آموخته شده نیز تبدیل گردد.

آموزه توکل در سیره و سنت پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام در نهایت درجه و کامل‌ترین وجه آن وجود داشته و سرلوحه دعوت پیامبران بوده است. یکی از علائم ایمان به خدا این است که انسان بر او توکل کند. انسان اگر به ربوبیت الهی اذعان دارد و معتقد است که

مجموعه جهان هستی زیر سیطره حکومت و ربوبیت او قرار دارد و تنها معبود شایسته پرستش، اوست، هرگز به خود اجازه نمی‌دهد به دنبال دیگری برود و از او استمداد جوید، بلکه همواره به خداوند اعتماد کرده، فقط از او درخواست کمک می‌کند. اگر بیمار است از او درمان می‌خواهد و اگر گرفتاری و مشکلی دارد تنها از آستان ربوبی او امید به رفع آن دارد (مصباح یزدی، ۱۳۷۴: ۲۵)

یکی از بیماری‌های روحی و روانی انسان ناشی از درماندگی و ناامیدی و توفیق نداشتن در کارهایی است که بر عهده گرفته و توان انجام آنها را ندارد، یا به علت شکست‌های متعدد از اقدام به کاری احساس دلهره دارد. همین امر موجب پدیدار شدن بیماری‌های روانی و از دست دادن حس اعتماد به توانایی‌ها در انسان می‌شود. انسانی که الهی نیندیشد یا باید این درد را تحمل کند و اقدام به کاری نکند، یا برای انجام هر کاری به یاری دیگران امید داشته باشد. چنین فردی که به دیگران امید بسته و خود را بازنشسته و از کار و تلاش باز ایستاده می‌بیند، هم از درد بیکاری رنج می‌برد و هم از اینکه باید چشمش به کمک دیگرانی باشد که مانند خودش هستند و این دردها و نگرانی‌ها به تدریج او را به انزوا و کناره‌گیری از اجتماع و نیز کم‌رنگ شدن ارتباطات اجتماعی می‌کشاند و سلامت روانی فرد را از بین می‌برد و فرد افسرده و درمانده می‌شود. در مقابل، توکل بر خدایی که قادر و توانا بر انجام همه کارهاست، انسان را از تکیه به غیر خدا بی‌نیاز می‌کند و انسان را به تلاش و توجه به توانایی‌های خدادادی خود امید می‌بخشد و اینجاست که امید و چشمداشت به کمک دیگری بی‌معنا می‌شود.

بدین‌سان فردی که در همه امور خود به خداوند متعال تکیه می‌کند و همه کارهای خود را به او وامی‌گذارد، دارای امنیت خاطر و آرامش درونی است و این امنیت روانی، خوش‌گمانی را میان افراد جامعه به وجود می‌آورد و در سایه آن، اعتماد اجتماعی در جامعه گسترش می‌یابد.

۹- تقویت اعتماد در میان اعضای جامعه

ارتباط انسان‌ها سنگ بنای جامعه انسانی است و بدون آن هرگز فرهنگ به عنوان

ویژگی جامعه انسانی پدید نمی‌آمد و تا زمانی که انسان‌ها پراکنده بودند به‌راستی هیچ یک از عناصر ارتقای فرهنگ را کسب نکردند. ارتباط انسانی خاستگاه فرهنگ به عنوان زمینه و مبنای حرکت و ارتقای انسانی است. فقدان ارتباط به معنای سکون نسبی در حیات انسانی و مانعی در راه هر نوع تعالی اجتماع است. برای ایجاد ارتباطات اجتماعی شخص باید بتواند فضایی آکنده از اعتماد را ایجاد کند.

یکی از مسائل اساسی که جوامع امروزی با آن روبه‌رو هستند، اعتماد اجتماعی است. به عبارت دیگر اعتماد اجتماعی یکی از ابعاد بسیار مهم زندگی بشری را تشکیل می‌دهد، به طوری که بشر امروزی بدون اعتماد اجتماعی تا حد زیادی قادر به حیات اجتماعی نیست. بدین ترتیب حیات اجتماعی زمانی بقا و دوام می‌یابد که دست‌کم یکی از پیش‌فرض‌های اساسی آن یعنی اعتماد اجتماعی برقرار باشد.

بر اساس آموزه‌های اسلام، اصل بنیادین در تعامل انسان‌ها بر حسن ظن استوار است؛ هر چند این اصل در ارتباط افراد و جوامع بشری نادیده انگاشته شده باشد. می‌توان حسن ظن را این‌گونه تعریف کرد: «نیک‌انگاری درباره پندار، گفتار و کردار انسان‌ها» (وطن‌دوست، ۱۳۸۷: ۲۵۹/۱).

بر این اساس، حسن ظن یکی از پایه‌های اساسی اعتماد در روابط اجتماعی است. اولین گام برای ایجاد حسن ظن و حفظ آن به عنوان یکی از فضیلت‌های اجتماعی، پرستش خدا و ایمان و توکل به اوست؛ زیرا گمان نیکوبه پروردگار، گمان نیکوبه بندگان را در پی دارد. انسان متوکل به دلیل ایمانش دیگران را مانند خود می‌داند و از بداندگاری درباره آنان خودداری می‌کند. از این رو کنش و گویش دیگران را به وجهی درست تفسیر می‌کند، به‌گونه‌ای که این برداشت نه تنها به سامان تعامل جامعه آسیب نمی‌رساند، بلکه پایایی، پویایی و استواری آن را در پی دارد.

نتیجه

توکل نوعی رابطه فرد با خداوند است که در آن، فرد با توجه به باوری که به قدرت، حکمت، رأفت و شفقت خداوند دارد، در تمام حرکات و سکانات حضور خداوند را در

نظر دارد و در تمام لحظات برای موفقیت خود از او یاری می‌طلبد. فرد متوکل ضمن استفاده از اسباب و علل مادی و غیرمادی، توفیق رسیدن به نتیجه را مشروط به خواست و مشیت الهی دانسته، ضمن اسناد امور و اتفاقات جهان به خواست خداوندی، برای حصول نتیجه به خدا تکیه می‌کند و اطمینان دارد که خواست خداوند در جهت خیر و صلاح اوست.

توکل به خدا یا اعتماد به یاری خداوند برای انسانی که توکل می‌کند سودمند است و نقش مثبتی در زندگی وی ایفا می‌کند. نبود توکل در جامعه اسلامی بر روابط فرد و جامعه اثرگذار است. توکل آرامش و اطمینان و نیروی فوق‌روحی و معنوی به انسان می‌بخشد که در مواجهه با مشکلات اثر عظیمی خواهد داشت؛ زیرا توکل در انسان ایجاد شهامت نموده، روح را تقویت می‌کند و به آن حالت طمأنینه و آرامش می‌بخشد و ترس و بیم از ناکامی و شکست را از دل بیرون می‌راند. انسان در سایه توکل از رحمت الهی هیچ‌گاه نومید نمی‌شود و خود را در سایه امن الهی احساس می‌کند. علاوه بر این، شجاعت و قوت قلب، ثبات قدم و شکیبایی، کاهش علائم استرس و تردید و اضطراب از دیگر آثار این آموزه الهی است. توکل باعث ایجاد مسئولیت‌پذیری و تعهد اجتماعی، انسجام و همبستگی، قاطعیت و قدرت در تصمیم‌گیری می‌شود و سطح همدلی اجتماعی را بالا می‌برد و اعتماد را میان اعضای جامعه تقویت می‌کند.

منابع

۱. ابوحنیفان، محمد بن یوسف، *تفسیر البحر المحیط*، تصحیح عادل احمد عبدالموجود، علی محمد معوض، مؤسسه دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۳ ق.
۲. استرآبادی، محمد بن علی، *آیات الاحکام*، تصحیح محمد باقر شریف‌زاده، انتشارات مکتبه المعراجی، تهران، بی‌تا.
۳. اسدی گرمارودی، محمد، *درس‌هایی از تربیت اسلامی*، مرکز نشر فرهنگی رجاء، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ش.
۴. اسماعیلی‌زاده، عباس و مهرناز محدثی‌فر، «توکل و تأثیر آن بر متغیرهای رفتاری تصمیم‌گیری مدیران از منظر قرآن»، *مشکوٰه*، ش ۱۱۸، ۱۳۹۲ ش.
۵. اصفهانی، محمد، *اخلاق دینی در اندیشه شیعی*، انتشارات نهان‌بندی، قم، ۱۳۷۸ ش.

۶. آمدی، عبد الواحد بن محمد، *تصنیف غرر الحکم و دررالکلم*، ترجمه مصطفی درایتی، ضریح آفتاب، مشهد، ۱۳۸۱ ش.
۷. باقی زاده، رضا، *رمز موفقیت بزرگان*، انتشارات دارالعلم، تهران، ۱۳۸۶ ش.
۸. بیرهوف، هانس، *رفتارهای اجتماعی مطلوب از دیدگاه روان شناسی اجتماعی*، ترجمه رضوان صدقی نژاد، انتشارات گل آذین، تهران، ۱۳۸۷ ش.
۹. تاجیک، علیرضا، «توکل و پیوند آن با معرفت الهی از منظر امام حسین (علیه السلام)»، *نشریه معرفت*، ش ۸۱، ۱۳۸۳ ش.
۱۰. تفلیسی، حبیب بن ابراهیم، *وجوه قرآن*، ترجمه مهدی مصحح، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۱ ش.
۱۱. جام، احمد، *انیس الثانیین*، ترجمه علی فاضل، انتشارات توس، تهران، ۱۳۶۸ ش.
۱۲. حسینی دشتی، سید مصطفی، *دایرة المعارف جامع اسلامی*، مؤسسه فرهنگی آرایه، تهران، ۱۳۷۹ ش.
۱۳. حسینی همدانی، سید محمد حسین، *تفسیر انوار درخشان*، انتشارات لطفی، تهران، ۱۴۰۴ ق.
۱۴. خدایار، دادخدا - مجید قائمی، «نگاهی قرآنی به کارکردهای تربیتی توکل و نقش آن در سلامت معنوی»، *فصلنامه اخلاق پزشکی*، سال ششم، ش ۲۲، ۱۳۹۱ ش.
۱۵. خرمشاهی، بهاء الدین، *دانشنامه قرآن*، انتشارات دوستان و ناهید، تهران، ۱۳۷۷ ش.
۱۶. ذکاتوی قراقرلو، علیرضا، *اسباب نزول*، نشرنی، تهران، ۱۳۸۳ ش.
۱۷. راغب اصفهانی، محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، مؤسسه الاعلمی و المطبوعات، بیروت، ۱۴۳۰ ش.
۱۸. شرفاوی، حسن محمد، *گامی فراسوی روان شناسی اسلامی*، ترجمه سید محمد باقر حجتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۳ ش.
۱۹. صادقیان، احمد، *بهداشت روان در آثار شهید مطهری*، انتشارات جامعه المصطفی العالمیه، قم، ۱۳۸۷ ش.
۲۰. صدر، سیدرضا، *استقامت*، انتشارات بوستان کتاب، قم، ۱۳۷۷ ش.
۲۱. طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، کانون انتشارات محمدی، تهران، ۱۳۶۳؛ دفتر انتشارات اسلامی، تهران، ۱۳۷۶ ش.
۲۲. طیب، سید عبدالحسین، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، انتشارات اسلام، تهران، چاپ دوم، ش ۱، ۱۳۹۱ ش.
۲۳. عابدی جعفری، حسن و همکاران، «ارائه الگوی مفهومی نقش آفرینی توکل در تحمل ابهام کارآفرینان مسلمان»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی*، سال بیستم، ش ۱، ۱۳۹۱ ش.

۲۴. عظیمه، صالح، *معناشناسی واژگان قرآن*، انتشارات به نشر، مشهد، ۱۳۸۰ ش.
۲۵. علی بخشی، سیده زهرا و همکاران، «بررسی رابطه توکل به خدا و سلامت روان دانشجویان دانشگاه پیام نور»، *معرفت در دانشگاه اسلامی*، سال پانزدهم، ش ۱، ۱۳۹۰ ش.
۲۶. فیض کاشانی، ملامحسن، *المحجّة البيضاء فی تهذیب الاحیاء*، دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ دوم، ۱۳۴۲ ش.
۲۷. _____، *حقایق*، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، انتشارات شمس، بی جا.
۲۸. فیومی، احمد بن محمد، *مصباح المنیر*، بی جا، ۱۳۴۷ ش.
۲۹. قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۸۱ ش.
۳۰. قریب، محمد، *فرهنگ لغات قرآن*، انتشارات بنیاد، بی جا، ۱۳۶۶ ش.
۳۱. کانت، ایمانوئل، *نقد عقل عملی*، ترجمه ان شاء الله رحمتی، انتشارات نورالثقلین، تهران، ۱۳۸۴ ش.
۳۲. کاویانی، محمدکاظم، *شاخص‌های رفتاری توکل و تأثیر آن بر عوامل بازدارنده رفتاری در تصمیم‌گیری مدیران*، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی حسن زارعی متین، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۲ ش.
۳۳. کلاهچیان، محمود، *راهکارهای تحقق امنیت اجتماعی*، معاونت اجتماعی و ارشاد نیروی انتظامی، تهران، ۱۳۸۲ ش.
۳۴. کوزر، لوئیس و برنارد روزنبرگ، *نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناسی*، ترجمه فرهنگ ارشاد، نشرنی، تهران، ۱۳۷۸ ش.
۳۵. گروسی، سعیده و همکاران، «بررسی رابطه اجتماعی و احساس امنیت»، *فصلنامه دانش انتظامی*، سال نهم، ش ۲، ۱۳۸۶ ش.
۳۶. مالتز، ماکسول، *روان‌شناسی تصویرذهنی*، ترجمه مهدی قراچه‌داغی، انتشارات اسرار دانش، تهران، ۱۳۷۹ ش.
۳۷. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، مؤسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۳۸. محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ترجمه حمیدرضا شیخی، انتشارات دارالحدیث، قم، ۱۳۷۷ ش.
۳۹. مصباح یزدی، محمدتقی، *راهیان کوی دوست*، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام، قم، ۱۳۷۴ ش.
۴۰. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۸۲ ش.
۴۱. مطهری، مرتضی، *تکامل اجتماعی انسان* به ضمیمه هدف زندگی، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۶۳ ش.

۴۲. معلوف، لوئیس، *المنجد*، انتشارات پرتو، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۱ ش.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، دارالکتب اسلامیة، تهران، «چاپ هجدهم»، ۱۳۷۹ ش.
۴۴. _____، *یکصد موضوع اخلاقی در قرآن و حدیث*، ترجمه سیدحسین حسینی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱ ش.
۴۵. ملکوتی نیا، علی و زینب سادات نیکویی روزبهانی، «چگونگی تأثیر توکل در درمان حزن از منظر قرآن و حدیث»، *معرفت*، سال ۲۳، ش ۲۰۵، ۱۳۹۳ ش.
۴۶. منذر، علی، *خاستگاه توکل*، انتشارات جوادیه، یزد، ۱۳۶۸ ش.
۴۷. نراقی، ملا احمد، *معراج السعاده*، انتشارات رشیدی، تهران، ۱۳۶۲ ش.
۴۸. نوری، سیدمحمد رضا، *بهداشت در قرآن*، انتشارات واقفی، تهران، ۱۳۸۴ ش.
۴۹. وطن دوست، رضا و دیگران، *فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه های اسلامی*، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ۱۳۸۷ ش.